

مقاصد الشريعة (کتاب)

نویسنده خلاصه: ابراهیم صالحی حاجی‌آبادی
نویسنده کتاب: طه جابر العلوانی

چکیده

مَقاصِدُ الشَّرِيعَةِ، کتابی در حوزه فلسفه فقه، تألیف طه جابر العلوانی است. نویسنده مقاصد شریعت را نه فقط ابزاری فقهی، بلکه نظام معرفتی کلان می‌داند که می‌تواند فقه اکبر و اصول فقه را بازسازی کند. العلوانی بر ضرورت بازنگری در میراث فقهی تأکید دارد و فقه اولویت‌ها را ابزاری برای تطبیق احکام با مصالح شریعت معرفی می‌کند.

نویسنده در این اثر، کارآمدی رویکرد مقاصدی را در حل مسائل مسلمانان اقلیت نشان می‌دهد و پیامدهای بی‌توجهی به مقاصد شریعت را در فهم دینی و عقلانیت مسلمانان بیان می‌کند. نویسنده در نهایت، سه مقصد کلان و برتر شریعت، یعنی توحید، تزکیه و آبادانی را به‌عنوان محور تمام احکام و اهداف شریعت معرفی کرده است.

این کتاب را سید ابوالقاسم حسینی با عنوان مقصدهای شریعت به زبان فارسی ترجمه کرده و ابوالقاسم علی‌دوست بر آن مقدمه نگاشته است.

معرفی اجمالی

مقاصد الشريعة، اثر دکتر طه جابر العلوانی، کتابی در حوزه فلسفه فقه است. نویسنده در این اثر با استناد به ادله عقلی و نقلی، شریعت را مبتنی بر مقاصد معرفی می‌کند و تلاش دارد فهم سنتی و ایستا از فقه و شریعت را به سمت رویکرد مقاصدی و منطبق بر مقتضیات زمان و مکان هدایت کند. او علم مقاصد شریعت را نه فقط ابزاری فقهی، بلکه نظام معرفتی کلی می‌داند که می‌تواند در بازسازی فقه اکبر (کلام) و اصول فقه نقش فعال داشته باشد (ص ۷۵).

در این کتاب صرفاً به نظریه‌پردازی بسنده نشده، بلکه نویسنده با طرح مباحثی چون «فقه اولویات» و «فقه اقلیات»، نشان می‌دهد که چگونه رویکرد مقاصدی می‌تواند برای چالش‌های نوپدید، به‌ویژه برای مسلمانان ساکن در جوامع غربی، راه‌حل‌های عملی ارائه دهد. این کتاب بخشی از پروژه فکری اصلی نویسنده، یعنی «بازسازی اندیشه اسلامی» و «اسلامی‌سازی معرفت» به‌شمار می‌آید.

این اثر برای نخستین‌بار در ۱۴۲۱ ق به کوشش انتشارات دار الهادی بیروت در ۱۸۷ صفحه منتشر شد.

ساختار

کتاب با مقدمه‌ای از عبدالجبار الرفاعی، نویسنده کتاب فلسفه الفقه و مقاصد الشريعة، آغاز شده با فهرست مطالب پایان می‌یابد. مباحث کتاب در پنج فصل سامان یافته است و

مؤلف در سیری منطقی، مباحث کتاب را از آسیب‌شناسی تا ارائه راه‌حل و پیامدهای بی‌توجهی به مقاصد شریعت دنبال می‌کند.

نویسنده در فصل اول به نقد و بررسی میراث فقهی می‌پردازد و موانعی را که بازنگری در میراث فقهی را دشوار ساخته‌اند، شناسایی می‌کند. فصل دوم به فقه اولویت‌ها اختصاص دارد و در آن مباحثی در زمینه تشخیص و رتبه‌بندی امور بر اساس اهمیت شرعی و مقاصدی توضیح داده می‌شود.

العلوانی در فصل سوم چگونگی استنباط احکام برای مسلمانان ساکن در جوامع غیراسلامی، و چالش‌های فقهی آن را توضیح می‌دهد. در فصل چهارم و پنجم نیز به ترتیب، پیامدهای بی‌توجهی به مقاصد شریعت و مقاصد کلان شریعت شرح داده شده است.

نویسنده

دکتر طه جابر العلوانی (۱۹۳۵-۲۰۱۶م) از اساتید فقه اهل عراق است که در حوزه فلسفه فقه و مقاصد شریعت آثار متعددی دارد. العلوانی بنیان‌گذار و رئیس شورای فقه آمریکا (North American Fiqh Council) یکی از نهادهای مهم فقهی در آمریکای شمالی، رئیس دانشگاه علوم اسلامی و اجتماعی (SISS) در ایالات متحده آمریکا، مؤسس و رئیس «المعهد العالمی للفکر الاسلامی» در آمریکا و استاد و پژوهشگر برجسته در دانشگاه‌ها بود. «التوحید و التزکیة و العمران» و «مدخل الی فقه الاقليات» از دیگر آثار او در حوزه فقه معاصر به‌شمار می‌آیند.

ضرورت بازنگری در میراث فقهی

طه جابر در فصل اول به بررسی وضعیت میراث فقهی اسلام و موانع بازنگری در آن می‌پردازد و تأکید می‌کند برای تحول مطلوب در فقه اسلامی، باید در میراث گذشته بازنگری همه‌جانبه صورت پذیرد (ص ۲۱). او با فرق گذاشتن میان «وحی» و «میراث» روشن می‌سازد که منظور از بازاندیشی، بازنگری در تفسیر انسان‌های گذشته از دین و وحی است، نه بازنگری در وحی که امری ثابت و تغییرناپذیر است (ص ۲۳-۲۴). او با استناد به شواهدی از فقه اهل سنت، ضرورت ارزیابی و بازبینی این میراث را نشان می‌دهد و بر تاریخ‌مندی اندیشه اسلامی و روشمندی معرفت قرآنی تأکید دارد (ص ۲۸-۳۴).

العلوانی در ادامه به تأثیر منفی اسرائیلیات بر شکل‌گیری بخشی از میراث تفسیری و حدیثی اشاره کرده (ص ۳۴-۴۰)، حیل‌های شرعی را که به دنبال راه‌هایی برای دورزدن ظاهر احکام است، مصداق بارز انحراف از روح و مقاصد شریعت می‌شمارد (ص ۴۰-۴۷). او سپس به نمونه‌هایی که شایسته بازنگری هستند اشاره می‌کند. نویسنده معتقد است بدون این بازنگری، فقه در برابر تحولات اجتماعی و فکری معاصر ناتوان خواهد ماند و این امر به عقلانیت دینی مسلمانان آسیب می‌رساند (ص ۵۰-۶۰).

فقه اولویت‌ها، ابزاری برای رویکرد مقاصد شریعت

العلوانی پس از آسیب‌شناسی میراث فقهی، فقه اولویت‌ها را به عنوان ابزاری برای احیای رویکرد مقاصدی معرفی می‌کند. او معتقد است در فرآیند استنباط احکام باید اولویت‌ها و مصالح شریعت به صورت نظام‌مند در نظر گرفته شوند و اجتهاد باید بر اساس این اولویت‌ها

انجام شود. در نگاه نویسندگان فقه اولویت‌ها، شناخت احکام، اعمال شرعی و اعتقادات را در بر می‌گیرد و منظور از فقه اکبر، فقه شناخت تمام این مسائل است (ص ۶۶). نویسندگان برای توضیح اهمیت فقه اولویت‌ها، تاریخچه مختصری از جنبش‌های اصلاح‌طلبی فقیهان در کشورهای مختلف را گزارش می‌کند و معتقد است فقه اولویت‌ها با انعطاف‌پذیری خود می‌تواند مسائل پیچیده اسلامی را به فقه اکبر رهنمون شود و اندیشه‌ای باز را جایگزین فقه اصغر و اندیشه بسته آن کند (ص ۶۷-۷۵).

مؤلف پس از برشمردن آثار بی‌توجی به فقه اولویت‌ها (ص ۷۸-۸۲) رسالت اسلام را رسالتی جهانی می‌داند و با برشمردن ویژگی‌های شریعت اسلام، معتقد است برای جهان‌شمولی اسلام باید از محدوده عمل و ظاهر عبور کرد تا به حوزه حقیقتی رسید که حقایق بنیادین دارد (ص ۸۳-۸۴). وی در ادامه با اشاره به آیات و روایاتی که از توجه بیش از حد به فقه نهی کرده‌اند، نقش اولویت‌ها را در جلوگیری از این زیاده‌روی شرح می‌دهد (ص ۸۵-۹۰). العلوانی در فصل چهارم کتاب نیز به صورت تفصیلی‌تر، پیامدهای منفی بی‌توجهی به مقاصد شریعت و اولویت‌ها در فقه را می‌شمارد و توضیح می‌دهد که توجه نکردن به این مقاصد، به تحجر، تفرقه، و گسست میان نظر و عمل می‌انجامد و در مواجهه با چالش‌های زمانه، ناتوانی را در پی دارد (ص ۱۲۳-۱۳۱).

کارآمدی فقه مقاصدی در تبیین فقه اقلیت‌ها
طه جابر در فصل سوم کارآمدی رویکرد فقه مقاصدی و فقه اولویت‌ها را در تبیین فقه اقلیت‌ها نمایش می‌دهد. به گفته نویسندگان، فقه اقلیت‌ها نوعی فقه است که فقه جمعیت محدودی را که ویژگی‌ها و مصالح خاصی دارند (مانند مسلمانانی که در کشورهای غربی زندگی می‌کنند) لحاظ می‌کند. به نظر او، فقیه این رشته باید از برخی دانش‌ها مانند جامعه‌شناسی، اقتصاد، علوم سیاسی و روابط بین‌الملل آگاهی داشته باشد (ص ۹۷).

نویسندگان پس از برشمردن دلایل عبور از فقه سنتی (ص ۱۰۰-۱۰۲)، برای به‌کارگیری درست از فقه اقلیت‌ها اصولی را برمی‌شمارد، اصولی مانند دقت به هدفمندی قرآن و اعتراف به ناکارآمدی فقه سنتی در پاسخ به احکام مربوط به اقلیت‌ها (ص ۱۰۲-۱۰۶). او با طرح پرسش‌های بنیادین در حوزه فقه اقلیت‌ها (پرسش‌هایی مثل چیست حقیقت همزیستی میان اعضای جامعه و چگونگی ایجاد یا گسیختگی فرهنگی میان اقلیت‌ها و اکثریت) پاسخ به آنها را برای رسیدن به حکم صحیح در این حوزه لازم می‌داند (ص ۱۰۶-۱۰۹). او با بررسی برخی آیات قرآن (ص ۱۰۹-۱۱۴) و برخی نمونه‌های تاریخی صدر اسلام (ص ۱۱۵) نتایجی را به دست آورده است، از جمله: لزوم برنامه‌ریزی برای حضور مسلمانان در کشورهای دیگر با لحاظ حضور مستمر و دائمی آنان (نه موقتی)، پرهیز اقلیت‌های مسلمان از اصطلاحات فقهی و تاریخی که ریشه در وحی ندارد، مانند دار الاسلام و دار الکفر، و لزوم مشارکت فعال در اجتماعات سیاسی و اجتماعی مردم (ص ۱۱۸-۱۲۰).

توحید، تزکیه و عمران، سه مقصد کلان شریعت
نویسندگان در فصل پنجم به معرفی سه مقصد کلان شریعت، یعنی توحید، تزکیه و عمران، پرداخته، آنها را محور تمام مقاصد عالی قرآنی معرفی می‌کند. وی معتقد است، این سه مقصد کلان از طریق استقراء در متون قرآنی و روایی استخراج شده‌اند و باید محور تمام احکام و اجتهادات شرعی قرار گیرند. او در این فصل ۲۵ نکته را درباره مقاصد شرعی برتر

توضیح می‌دهد (ص ۱۳۵-۱۸۴)، از جمله: سنت و روش پیامبر(ص) همان تطبیق عملی قرآن بر مقاصد برتر است که با توجه به این نکته هزاران روایت صحیحی که از پیامبر نقل شده، فهمیده می‌شود (ص ۱۳۶)، و مقاصد برتر همانند مبانی قانونی است و در سایه آن، ارتباط جزئیات با کلیات محقق می‌شود (ص ۱۳۹). او در ادامه دلیل مقدم‌شدن مقاصد شریعت بر احکام تکلیفی را توضیح می‌دهد (ص ۱۷۳).

ترجمه کتاب به زبان فارسی

ترجمه فارسی از کتاب مقاصد الشریعة
کتاب مقاصد الشریعة به قلم سید ابوالقاسم حسینی (ژرفا) به زبان فارسی ترجمه شده و به کوشش پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در سال ۱۳۸۸ ش، در ۲۶۱ صفحه منتشر گردیده است. ابوالقاسم علیدوست بر این ترجمه، مقدمه‌ای مفصل نگاشته است. او ابتدا به تبیین رابطه شریعت و اهداف کلان آن می‌پردازد و با استناد به حکمت خدا معتقد است، شارع در تشریع مقررات، مقصد یا مقاصدی را دنبال می‌کند (ص ۱۴). وی با تمسک به شماری از آیات، روایات و دیدگاه برخی فقها، مقاصد شریعت را توضیح داده، تفاوت آن را با علل و حکمت‌های خاص احکام شرح می‌دهد (ص ۱۴-۱۹). علیدوست به نقش مقاصد در فهم و استنباط فقهی اشاره می‌کند و اهمیت توجه به این مقاصد را در مواجهه با مسائل و نیازهای معاصر برجسته ساخته، آن را راه‌حلی برای چالش‌های روز معرفی می‌کند (ص ۱۹-۲۳).

پنج رویکرد فقهی نسبت به مقاصد شریعت
علیدوست در ارتباط با قاعده‌انگاشتن مقاصد پنج اندیشه و روش فقهی برشمرده و برای توضیح این دیدگاه‌ها، عبارت فقیهان شیعه و سنی‌مذهب، و روایات متناسب با آنها را بیان کرده است:

نص‌بسنده: بر اساس این دیدگاه از به‌کارگیری مقاصد شریعت به عنوان منبع یا راهنمای استنباط احکام خودداری شده، تنها به نصوص شرعی بسنده می‌شود (ص ۲۴-۲۸).
نص‌محور با گرایش به مقاصد: در این رویکرد فقیه در استنباط احکام، به قرآن و سنت به عنوان منبع اصلی استناد می‌کند، اما در تفسیر این نصوص به اهداف شریعت نیز توجه دارد (ص ۲۸-۳۲).

نص‌پذیر و مقاصدمحور: صاحبان این اندیشه، با پذیرش ادله و نصوص شرعی به عنوان اسناد اجتهاد، به مقاصد کلی شرع توجه بیشتری دارند و معتقدند نصوص شرعی، متأخر از مقاصد است و مفسر آن نیست (ص ۳۲-۳۴).

مقاصدبسنده: در این رویکرد مقاصد شریعت نه فقط به عنوان تفسیر یا ملاک فهم نصوص، بلکه به عنوان منبع و مبنای اصلی استنباط احکام شناخته می‌شوند. علیدوست صاحبان این نظریه را ناآشنایان به اصول اجتهاد می‌خواند (ص ۳۴-۴۱).

نص‌بسنده با توجه به مقاصد: در این رویکرد، فقیه قرآن و سنت را محور اصلی استنباط احکام قرار می‌دهد، اما آنها را با نظارت و توجه به مقاصد کلان شریعت تحلیل می‌کند. علیدوست این دیدگاه را برگزیده است (ص ۴۳-۴۷).